

UOT 811.112.2

Ruhəngiz Abdullayeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

abdullayevaruhngiz@gmail.com

DETERMINANTLAR SİNTAKTİK ELMİN XÜSUSİ KATEQORİYASI KİMİ

Açar sözlər: *determinantlar, söz birləşmələri, sintaktik funksiya, cümlə üzvləri, cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri, qrammatik məna, tabesiz mürəkkəb cümlə, ismin kateqorial əlamətləri.*

Key words: *determinants, word combinations, syntactical function, Parts of the Sentence, Secondary Parts of the sentence, Grammatical Meaning, Compound Sentence, Categorical Characteristics of the Noun.*

Ключевые слова: *детерминанты, словосочетания, синтаксическая функция, члены предложения, второстепенные члены предложения, грамматическое значение, подчинительно-сложное предложение, категориальные признаки имен существительных.*

XX əsrin ikinci yarısından sintaksis elminin tədqiqat istiqamətləri genişlənir, cümlələrin formal və semantik cəhətdən genişləndirən vasitələrə diqqət yönəlir. Bu genişliyi determinantlar da yerinə yetirir. Determinantlar müstəqil cümləni genişləndirən vasitələrdəndir və akademik sintaksislərdə əsas bölmələrdən birini təşkil edir. Determinantlar cümlənin həcmi genişləndirən sərbəst söz-formalar, söz birləşmələridir. Determinantlar cümlənin yeni üzvü deyil. O, sadəcə olaraq, öz mövqeyinə görə seçilən zərflik (yer, zaman, səbəb zərflikləri və s.) və tamamlıqdan ibarət olur.

V.V.Vinogradov "Sintaksisin öyrənilməsinin bəzi vəzifələri" adlı məqaləsində sintaksisin öyrənilməsində ilkin istiqamətləri müəyyən edir. Digər alimlər arasında ikinci dərəcəli üzvlərin daha dərinə nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyini qeyd edir. Məqalənin müəllifi vurğulayır ki, "cümlənin bu cür ikinci dərəcəli üzvləri tərz-i-hərəkət zərfliyi, zaman zərfliyi, yer zərfliyi, səbəb zərfliyi, məqsəd zərfliyi, miqdar, dərəcə zərfliyi, şərt zərfliyi, qarşılaşdırma zərfliyi bütövlükdə cümlənin qalan üzvləri, mübtəda və xəbəri ilə bir-başə əlaqəli deyildir" [2, s. 27].

Determinantlar mürəkkəb kateqorial vahid olaraq bir çox aspektlərə malikdir: leksik-semantik, funksional, struktur-qrammatik. Leksik mənaya

malik olan determinantlar, söz kimi cümlə daxilində müəyyən sintaktik funksiya yerinə yetirir. Eyni zamanda söz və söz birləşməsi kateqorial fərqlərə də malikdirlər, bu da onların cümlə daxilindəki funksiyalarına birbaşa təsir göstərir. Sözü cümlədəki funksiyası onun leksik-qrammatik mənası ilə şərtlənir, məsələn əşyavi məna daşıyan leksik vahidlər cümlədə adətən mübtədə və ya tamamlıq funksiyasında çıxış edirlər. İsmi kateqorial əlamətlərini özündə daşıyan ismi birləşmələr hərəkətin subyekt, obyekt və predikativ ola bilir və cümlədə mübtədə, tamamlıq və mürəkkəb ismi xəbərin ad hissəsi kimi sintaktik funksiyada işlənilir. Lakin isimdən fərqli olaraq ismi birləşmələrə predikativ sintaktik funksiyasında nadir hallarda rast gəlinir. Cümlə tipli söz birləşmələri isə digər determinantlardan fərqli olaraq heç bir nitq hissəsinə uyğun gəlmir və onların sintaktik funksiyasını kontekstdən sintaktik funksiya yerinə yetirirlər. Xəbər sintaktik funksiyasında feili birləşmələri işlənir və onunla mübtədə arasında kordinativ əlaqə yaranır:

Wer zuerst kommt, mahlt zuerst.

Neue Besen kehren gut.

Wer A sagt, muss auch B sagen.

Söz birləşmələrində ifadə olunan xəbərin digər üzvlərlə sintaktik əlaqəsi daşlaşmış ifadələrin dominant komponentin qrammatik xüsusiyyətinə asılıdır, belə ki, bu komponentin qrammatik xüsusiyyəti bütün determinantın digər cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəsini ifadə etməyə imkan verir.

Dem Peter nehmen und dem Paul geben.

(nehmen wem? Von wem? geben-wem?)

Burada sintaktik əlaqə feilin idarəsinə uyğundur.

Die Katze lässt das Mäusen nicht.

Determinantın daxil olduğu sintaktik əlaqə növləri-yanaşma, uzlaşma və idarə komponentlərin sayından asılı deyil, lakin sintaktik əlaqənin növü determinantın cümlədəki yerindən asılıdır, məsələn, cümlədə xəbər pozisiyasında işlənən söz birləşməsi cümlə üzvü kimi cümlənin mübtədəsi ilə uzaqlaşır, tamamlıqla idarə və zərifliklə yanaşı əlaqə yaradır [2, s.13]. Cümlədə ikinci dərəcəli üzv varsa, onda yalnız xəbərlə yanaşma əlaqəsi yaranır.

Burda daha bir qanunauyğunluğu qeyd etmək lazım gəlir, əgər söz birləşməsi müxtəsər cümlə strukturuna malikdirsə, onda daxil olduğu cümlə cütterkibli olur:

Freie Station-(freie Unterkunft)-was?

Wir hatten freie Station und etwas Taschengeld.

Əksinə əgər söz birləşməsi iki üzvlü strukturunu ilə üst-üstə düşürsə, onda bütün cümlə müxtəsər cümlə hesab edilir:

Das Eis bricht.

Müstəqil sözlə determinant arasında funksional oxşarlığa baxmayaraq, onlar cümlənin quruluşuna heç də eyni cür təsir etmirlər. Söz əsasən cümlənin semantik strukturuna, determinant isə qrammatik struktura təsir edir. Cümlə tipli frazeoloji vahidin sintaktik statusunun dərindən öyrənilməsi onu deməyə əsas verir ki, belə cümlələrin əsas funksiyası xəbər funksiyasıdır, bu da qanunauyğun bir haldır, çünki onların nüvə komponentini əsasən xəbər rolunda çıxış edən feili söz təşkil edir. Feildən ibarət nüvə komponentin qrammatik mənası adətən bütün söz birləşmələrinə və sərbəst konstruksiyalara tək-cə mənalarına görə deyil, əhatələrinə görə də qarşı-qarşıya qoyulur. Cümlə tipli söz birləşmələri əhatələrindəki müstəqil, sərbəst sözlərlə sabit xarici əlaqə ilə bağlanırlar. Onlar leksik mənaya malik olub cümlə üzvü olurlar. Semantik və qrammatik komponentləri arasındakı birlik struktur izomorfizmlə müşayət olunur [2, s.14].

Cümlə tipli söz birləşmələrin sintaktik funksiyalarını təhlil edərəkən qeyd etmək lazımdır ki, onların komponentləri leksik vahid olan sözlərdən ibarətdir. Qeyd edildiyi kimi determinantlar hər hansı bir sözü əvəz edərək, onun mənasını daha qabarıq, obrazlı göstərməklə dili zənginləşdirməyə xidmət edir. Söz birləşmələri sözlər kimi cümlədə müəyyən sintaktik funksiya yerinə yetirib, hər hansı bir cümlə üzvü kimi çıxış edirlər. Belə birləşmələr və bu zaman sərbəst söz birləşmələri ilə eyni səciyyəyə malik olurlar:

Er hat einen Papagei. (sərbəst)

Er hat einen Vogel. (frazeoloji birləşmə)

Sabit söz birləşmələri sabit birləşmələr olduğu üçün müxtəlif cümlə üzvləri vasitəsi ilə genişləndirilə bilmirlər, belə ki, determinantların komponentləri stabilliklə xarakterizə olunur:

Er hat einen großen Papagei (demək mümkündür)

Er hat einen großen Vogel (demək mümkün deyil)

Axırıncı cümlədə “başı xarab” mənasında işləndikdə komponent deyişikliyi və genişlənməsi mümkün deyil. Bunu həm də inkar variantlarına da aid etmək olar:

Er hat keinen Papagei (mümkündür)

Er hat keinen Vogel (onun başı xarab deyil mənasında mümkün deyil.)

Er gießt Öl in die heiße Pfanne.

Er gießt Öl ins heiße Feuer (mümkün deyil)

Sabit söz birləşmələri sözlər kimi cümlə üzvü olurlar, lakin bu zaman onlar ayrı-ayrı komponentlərə bölünmədən, tam halda, bütöv bir vahid kimi çıxış edirlər:

Sie haben ihm ein Kurckucksei ins Netz gelegt.

Ich bin fix und fertig.

Das ist ein gefundenes Fressen.

Er kam mit Kind und Kegel.

Er stellt dem neuen Angestellten dem Stuhl vor die Tür.

Er nimmt Platz –

Er sitzt zwischen zwei Stühlen.

Sabit söz birləşmələri də sözlər kimi eyni morfoloji-qrammatik kateqoriyalarına malik olduqları üçün, bu kateqorialar onların cümlə üzvü funksiyasında da müəyyənləşdirici rol oynayır. Məsələn, ismi birləşmələr kəmiyyət, cins, hal kateqoriyalarına, feili birləşmələr qrammatik feillər kimi zaman, şəxs, növ, inkarlıq kateqoriyalarına malikdirlər.

Vier Augen sehen besser als zwei.

Er spielt mit dem Feuer.

Er gab sein Geld mit vollen Händen aus.

Ich kann ihn nicht in die Augen sehen.

Er bringt sein Möbel unter den Hammer.

Das ist für mich höhere Mathematik.

Er macht mir das Leben zur Hölle.

Sabit söz birləşmələrinin sintaktik funksiyasına təsir edən amil onların da sözlər kimi valentlik xüsusiyyətlərinə malik olmasıdır, belə ki, məsələn, feili birləşmələrdə feilin valentliyi komponentlərinin sayını və keyfiyyət əlamətlərini müəyyənləşdirir:

Jemanden zum Weinen bringen

bei jemandem Schutz finden

von jemandem Abschied nehmen

mit den Hähnen ins Bett gehen.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi valentlik əlamətinə görə feillər bir valentli və çox valetli olur və öz ətrafına müxtəlif cümlə üzvlərini toplayır.

Es ist klar und bündig (sein-1 valentli).

Er ergreift die Flucht (ergreifen-2 valentli).

Er trägt seine Eltern zum Graben (tragen-3valentli)

Sabit söz birləşmələrinin komponentləri bir-biri ilə birləşirlər. Burada yanaşma, qoşulma və idarə kimi sintaktik əlaqələr mövcud ola bilər.

In etwas eine glückliche Hand haben.

Er ist sein eigener Herr.

An Ort und Stelle sein.

Sich den Kopf zerschlagen.

Beləliklə, determinantlar və **sabit** söz birləşmələri əvəz etdikləri nitq hissəsindən əsaslı şəkildə fərqlənsələr də, qrammatik cəhətdən onlara aid əlamətlərin bir neçəsini özündə əks etdirməklə bu nitq hissələrinə yaxınlaş-

mış olurlar. Məsələn, feili birləşmələri nəzərdən keçirsək görürük ki, feilin şəkilçiləri yalnız qrammatik feillərə deyil, feili frazeoloji birləşmələrə də artırılır. Bu şəkilçilər belə sabit birləşmələrin feil komponentlərinə artırılmaqla söz birləşmələri ilə cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənən feil arasında morfoloji və sintaktik cəhətdən əlaqə yaradılır. Bu mahiyyət etibarını ilə feili bağlama şəkilçili feillə cümlənin feildən ibarət xəbəri arasındakı əlaqə kimidir. Lakin bunların arasında əsaslı fərq vardır və bu ondan ibarətdir ki, feilin söz birləşmələrin mənası onun yalnız feil komponenti ilə deyil, bütün komponentlərini sabit birləşmə daxilində qarşılıqlı sinaktik əlaqəsi və söz birləşmələrin dildə formalaşmış mənası əsasında müəyyənləşir. Buna görə də cümləni sintaktik və ya morfoloji cəhətdən təhlil edərək feili söz birləşmələrini bir bütöv kimi götürmək lazım gəlir [8, s.83]

Platz nehmen

In Bewegung setzen

In Betracht ziehen

Fazit ziehen

In Anspruch nehmen

Auf die Spur kommen

Hand und Fuß haben

Zur Geltung bringen

Vorwürfe machen

Jemandem die Augen öffnen

Feili söz birləşmələri feili sifət şəkilçiləri ilə işlənərək ya cümlənin bu və ya digər bir üzvü, ya da mürəkkəb söz birləşməsinin tərəflərindən biri kimi sintaktik vəzifə daşıyır və bu cəhətdən feili sifətlərə oxşayırlar.

Gott sei gelobt

Doppelt gemoppelt

Frisch gebacken

Aus den Fugen geraten

Belə birləşmələr formal cəhətdən bir neçə bir komponentdən ibarət olmasına baxmayaraq feili sifət tərkibi kimi cümlədə çıxış edirlər. Sadaladıqlarımı digər sabit söz birləşmələrinə də aid etmək olar. Onlar da qrammatik əlamətlərinə görə yaxınlaşdıqları nitq hissələrinin yerinə yetirdikləri sintaktik funksiyayı yerinə yetirir və cümlənin bu və ya digər bir üzvü olurlar.

Determinant üzvlərə mürəkkəb cümlələrdə də rast gəlmək olur. Mü- rəkkəb cümlələrdə belə üzvləri daha asan müəyyənləşdirmək olur, ona görə determinant tamamlıq və zərflilər mürəkkəb cümlədə komponentlərin hamısına aid ortaqlı üzv kimi çıxış edir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirməkdə determinantların rolu daha çoxdur. Determinant-

lar mürəkkəb cümlələrlə işənərkən həm sağ, həm də sol tərəfdəki üzvlərlə əlaqələnməli olur: Əmim *o gülləri* sevə-sevə əkmişdi, arvadının qəbrinin üstə **qoymağını** təsəvvür edirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Абдуразков, М.А. Принципы детерминированности высказываний. Ташкен, 1990.
2. Виноградов, В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания, 1954, № 1.
3. Крылова, О.А. Детерминанты в аспекте коммуникативного синтаксиса. «Вопросы языкознания», 1976, № 2.
4. Милых, М.К. О детерминантах. Филологические этюды. Серия «Языкознание», Выпуск 1. Изд-во Ростовского университета, 1972.
5. Ризаева, З. М. Фразеологические единицы со структурой предложения в русском языке. Нальчик 1988.
6. Чернов, К. К вопросу о детерминантах. «Вопросы языкознания», 1969, № 1, с.125, 126.
7. Шуляк, Л.И. Детерминирующие обстоятельства, выражениями, в современном русском языке. Дисс.канд.филол.наук. Ростов н/Д, 1983
8. Ваурамов, Н. Azərbaycan dilində sabit sözbirləşmələrinin tədqiqi haqqında. Bakı, 1961.
9. Kazımov, İ. Cümlənin semantik strukturunun formalaşmasında determinantları rolu. – Bakı, “Dilçilik məsələləri” məcmuəsi, 1999, № 2, s.56-67.

Ruhangiz Abdullayeva

Summary

Determinants as special category of the syntactical science

The article analyses the Determinants as a complex categorical unit having many aspects: lexico-semantic, functional, structural grammar. The Determinants with lexical meaning, like words, perform a certain syntactical function in a sentence. The Determinants can also be found in the complex sentences. It is easier to identify such parts in complex sentences, therefore, the determinant objects and adverbial modifiers act as a common part for all components of a complex sentence. The role of the determinants is greater in connecting the components of compound sentences.

Рухангиз Абдуллаева

Резюме

Детерминанты как особая категория синтаксической науки

Данная статья представляет собой анализ детерминант, как сложная категориальная единица, которые имеют множество аспектов: лексико-семан-

тический, функциональный, структурно-грамматический. Детерминанты с лексическим значением, как и слова, выполняют в предложении определенную синтаксическую функцию. Детерминантные члены также могут быть найдены в сложных предложениях. В сложноподчиненных предложениях такие члены выявить легче, поэтому определитель полноты и наречия выступают общими членами для всех компонентов сложноподчиненного предложения. Роль детерминантов в связывании компонентов сложносочиненных предложений без подчинения больше.

Rəyçi: ped.f.d. Q.Axundova

Redaksiyaya daxil olma: 10.07.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 22.08.2021

Çapa qəbul olunma: 28.08.2021